

- ²²⁾ Medegedeeld door E.H. Guus Burgers, (*Franeker, Nederland, 30.3.1923) pastoor benoemd te Noorderwijk op 31 oktober 1972.
- ²³⁾ J. LAUWERYS, *Volksdevoties en Volksgebruiken in Oud-Herenthals en omtrek*, – (*Studiën over Herenthals, I*), Hoogstraten, 1929, blz. 98.
- ²⁴⁾ L. SCHROËTER, *Volksbedevaarten*, blz. 13.

DE BEGRENZING VAN WEST-BRABANT

Het westelijk deel van Noord-Brabant wordt, ook door het provinciaal bestuur, als een sociaal-economische eenheid gezien. Dit blijkt uit een aantal officiële rapporten ¹⁾. Ook binnen de streek neemt het besef toe, een regio met eigen karakter te vormen, verschillend zowel van de omringende provincies, als van België en óók van oostelijk Noord-Brabant. De term West-Brabant is daarom gemeengoed geworden zonder dat men zich de ruimtelijke begrenzing eigenlijk realiseert. In de hierna volgende korte bijdrage is getracht deze nader aan te geven, zonder dat ik daarmee het laatste woord hierover gezegd wil hebben.

LAND EN VOLK

Zijn deze door hun eigen aard en karakter tegen het omringende land afgegrensd? Aan de westzijde en de noordkant is een duidelijke grens steeds aanwezig geweest. De wateren, die behoren tot de Schelde-delta, met name de Westerschelde, Kreekrak, Oosterschelde, Eendracht, Slaak, Volkerak, Hollands Diep, Amer en Bergse Maas vormden weleer duidelijke grenzen. Aan de oostzijde kan men het riviertje de Donge als zodanig zien. De zuidkant van West-Brabant is echter geheel kunstmatig, door staatkundige oorzaken, bepaald. De rijksgrens tussen Nederland en België gaat echter verder in het verleden terug dan de nu bestaande staten. Hierover in de volgende paragraaf.

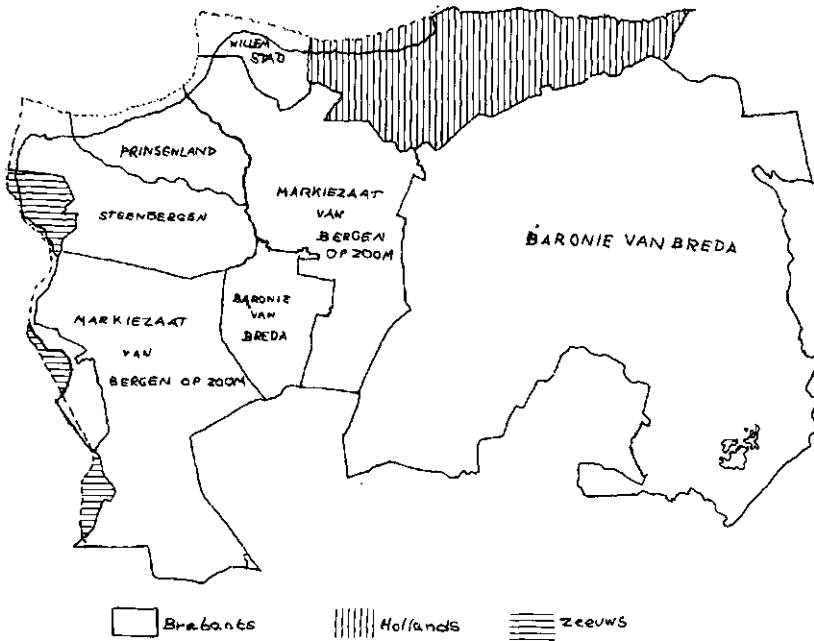
Het land zelf is door de bodemstructuur aan de oostzijde duidelijk afgegrensd. Tot vrij dicht onder de oppervlakte behoort de grond tot het „massief van Brabant” dat door een „flexuurzone” die sterk grinthoudend is, wordt afgescheiden van de jongere bodem van oostelijk Noord-Brabant. De laatste twee bodemtypen behoren tot de zogenaamde „Serie van Sterksel”. Genoemde zone loopt vrijwel parallel met de rivier de Donge. Door de aanwezigheid van een laag dekzand en de begroeiing is echter de afgrenzing aan de oppervlakte niet zo snel te constateren. Aan de zuidkant ligt de bodemgrens in het midden van de provincie Antwerpen dus tamelijk ver van de rijksgrens. Aan de noordkant is de grens heel duidelijk: daar liggen de jongere zee- en rivierkleigronden, die echter tot aan Hollands Diep en Amer wél onder West-Brabant ressorteren. Aan de westzijde liggen eveneens zeekleigronden: deze strook is echter smal en de overgang van zand naar klei tekent zich in de vorm van de „Zoom” sterk af. We merken op dat in het verleden

de klei nog niet was afgezet en dat door de aanwezigheid van veengronden vooral aan de noordzijde de overgang van landschapstypen zeer geleidelijk was ²⁾).

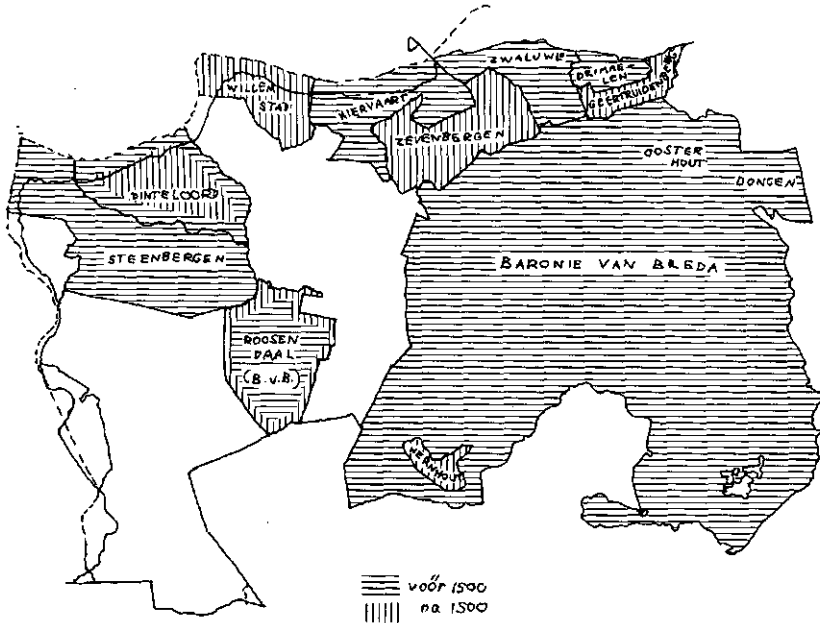
Het is moeilijk, het volk, vooral zoals het in het verleden was, te karakteriseren. Migratiegolven hebben het van samenstelling doen veranderen. De Tachtigjarige Oorlog, vooral de periode 1570-1590, deed velen besluiten te verhuizen naar de Zeeuws-Zuidhollandse eilanden of dieper Holland in. Ook in de twintigste eeuw vertrokken velen naar de Randstad of de industriestreek van oostelijk Noord-Brabant. Twee aspecten zijn gemakkelijker te karakteriseren, namelijk het in het verleden gehanteerde recht en de volkstaal. Meyers heeft in zijn standaardwerk over het Westbrabantse erfrecht vermeld, dat het grootste deel van West-Brabant behoorde tot de streek, waar het stadsrecht van Antwerpen werd toegepast. Een kleiner deel hanteerde het recht van Zandhoven, dat men echter als het „landrecht” van Antwerpen mag beschouwen. De noordelijke strook behoorde tot Holland en paste het Zeeuwshollands recht toe ³⁾. Uit latere publikaties blijkt, dat Steenbergen een stadsrecht van Vlaamse origine bezat en dat enige gebieden langs de Schelde en Eendracht ondanks hun Brabantse karakter toch het Zeeuwse (leen)recht hanteerden. Ook hier was dus de afgrenzing naar oosten, noorden en westen duidelijk maar de historische zuidgrens lag binnen de huidige provincie Antwerpen ⁴⁾. Het dialect van West-Brabant is vooral door Weijnen onderzocht. Hij onderscheidde drie groepen: Baronies, Markiezaats en Westhoeks, waarbij de Donge wederom de oostgrens vormde. In een verder verleden was de afgrenzing van het Zeeuws minder duidelijk, maar door het steeds voortschrijdend isolement van de eilanden is het onderscheid tussen Zeeuws en Westbrabants thans bijzonder scherp. De afgrenzing rond de Donge is echter ouder en evenzeer kenmerkend. Merkwaardig is hierbij, dat het oostelijk deel van het voormalige Hollandse gebied tot de „Baroniese” taalgroep behoort in tegenstelling tot de Noordwesthoek, die een geheel eigen overgangsvorm naar het Hollands vormt ⁵⁾.

HEER EN HERTOG

Pas rond 1200 wordt de staatkundige situatie rond West-Brabant duidelijker. Weliswaar had de graaf van Leuven in 1106 de titel hertog van Neder-Lotharingen en van markgraaf van het Heilige Roomse Rijk verworven, zodat hij zich als overheer van de streek kon gaan beschouwen, maar er waren reeds gevestigde belangen ⁶⁾. Aan de noordkant van West-Brabant begon de penetratie van de graaf van Holland. Nadat deze een nederlaag had geleden, moest hij de hertog als zijn leenheer beschouwen, maar aan het einde van de dertiende eeuw was hij van die last af en sindsdien behoorde Zuid-Holland (met de hoofdstad Dordrecht) aan de graaf toe. De grens tussen Holland en Brabant ten westen van de Donge liep ten zuiden van Geertruidenberg in een vrijwel rechte lijn naar de Mark ten zuiden van Zevenbergen ⁷⁾. Zevenbergen en Klundert behoorden tot het gebied van de heer van Strijen, die echter leenman van de graaf van Holland werd. Hiermee was voor de toe-

1. Staatkundige indeling van West-Brabant tot 1794/1795.
 Binnen het Brabantse gedeelte zijn de voornaamste heerlijkheden aangegeven.

2. Heerlijkheden van het huis Oranje-Nassau in West-Brabant.
 Dinteloord maakte tot de inpoldering in 1605 deel uit van de heerlijkheid Steenberg.
 Roosendaal was tot 1501 een leenheerlijkheid van de Baronie van Breda en werd
 in dat jaar door de graaf van Nassau als heer van Breda aangekocht.

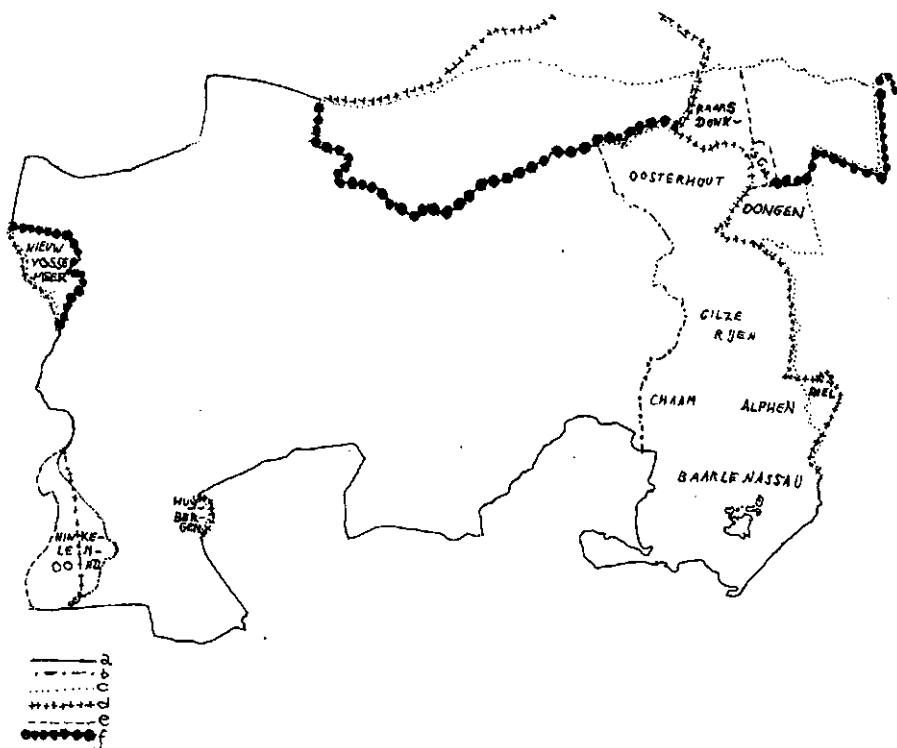
komst een bron van geschillen geschapen, want ook Brabant deed in deze hoek zijn rechten gelden.

Dat gebeurde door middel van de heer van Breda. Deze was lange tijd een machtig grondbezitter geweest, niet alleen in Breda en omgeving maar ook op Zuid-Beveland en in het Antwerpense (Schoten, Merksem en Zandvliet). Rond 1200 erkende hij de hertog als zijn leenheer, maar ontving zijn eigen goed vermeerderd terug. Sinds die tijd beschouwde hij zich als heer in vrijwel geheel West-Brabant, behalve daar waar heren en kloosters oudere rechten hadden ⁸⁾.

De splitsing in 1287 van het land van Breda in de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom maakte geen eind aan het feit dat ook de hertog deze uithoek van zijn gebied als een geheel afzonderlijk territorium bleef beschouwen. In zijn administratie werd het tot het kwartier van Antwerpen gerekend. Dit in tegenstelling met oostelijk Noord-Brabant, dat grotendeels een eigen bestuursdistrict onder de naam Meierij van 's-Hertogenbosch werd.

De uitslag van de Tachtigjarige Oorlog is bekend. Noordelijk Brabant werd generaliteitsland, maar een eenheid is pas na de Franse tijd gevormd. Die Franse tijd was nog in een ander opzicht interessant. Staats-Brabant werd met moeite als afzonderlijk gewest en daarmee als achtste provincie erkend. Maar als zodanig bestond het niet lang, want in 1798 is het westen ingedeeld bij het departement van Schelde en Maas, dat ook maar drie jaar bestond. Daarna behoorde de streek weer bij een provincie Brabant, die in 1805 nog werd vermeerderd met Hollands gebied tot aan Hollands Diep, Amer en het Berge Maasje. In dit departement Brabant vormde het westen het IIIe kwartier met als hoofdstad Breda. Een stuk Langstraat (tot aan Waalwijk) behoorde ertoe, terwijl overigens de oude oostgrens werd gevolgd. Toen volgde de inlijving van 1810, waardoor noordelijk Brabant wederom in twee delen werd gesplitst. Daarbij kwam het westen als arrondissement Breda tot het departement van de Twee Nethen te behoren (hoofdstad Antwerpen). Dongen en de Langstraat voegde men bij het departement van de Monden van de Rijn (hoofdstad 's-Hertogenbosch). Napoleons val in 1814 had tot gevolg dat het arrondissement Breda bij laatstgenoemd departement werd ingedeeld, dat vervolgens de naam Brabant kreeg en in 1815 Noord-Brabant ging heten. Het arrondissement Breda behield bestuurlijke betekenis tot 1848, daarna bleef het als rechterlijk gebied bestaan tot 1877, toen de grenzen zijn herzien ⁹⁾.

Er is nog een feit, dat West-Brabant in noordelijk Brabant een eigen positie verschaftte. Stad en Land van Breda, later Baronie genoemd, kwamen in de vijftiende eeuw in bezit van de graven van Nassau, de voorouders van het koninklijk huis van Oranje-Nassau. Dit Nassaus bezit strekte zich vervolgens ook uit over stad en land van Steenberg, Dinteloord en Prinsenland, Willemstad en Ruigenhil en de aangrenzende Hollandse heerlijkheden en steden: Niervaart en Klundert, Zevenbergen, Hooge en Lage Zwaluwe, Geertruidenberg met Made, Drimmelen en Standhazen. Alleen stad en land van Bergen op Zoom, later markiezaat, bleven daar buiten. Wel bezaten de Oranjes het markiezaat in perioden, waarin het door de Staten-Generaal was

3. Grensveranderingen van West-Brabant 1795-1877.

- a. onveranderde grenzen.
  - b. grens tussen de departementen van Schelde en Maas en van de Dommel 1798-1801.
  - c. grens van het kwartier Breda (van het departement Brabant) 1807-1810.
  - d. grens van het arrondissement Breda 1811-1827 (administratief tot 1851).
  - e. grens van het arrondissement Breda 1827-1877, voor zover van a en d afwijkend.
  - f. grenzen met Holland en Zeeland 1795-1798 en 1801-1807, voor zover niet met d samenvallend.
- 's-G M = 's-Gravenmoer

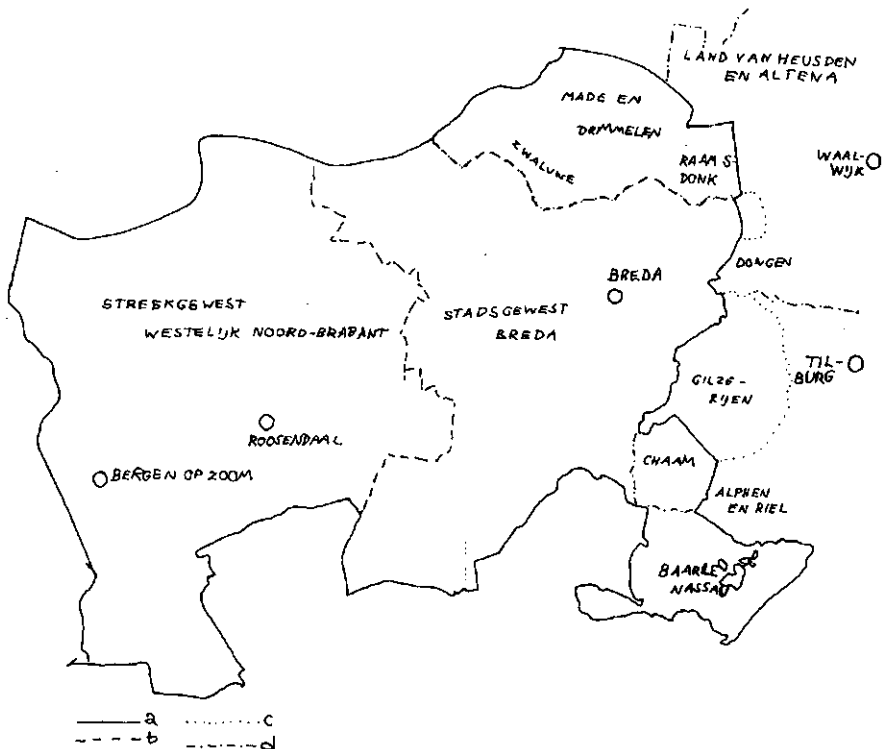
geconfisceerd, omdat de markiezen als vijandige onderdanen werden beschouwd. Zodoende was gedurende langere tijd vrijwel geheel West-Brabant in het bezit van het Oranjehuis, dat tevens de hoogste rangen binnen de republiek bekleedde. Ook hierdoor kreeg de streek een historisch bepaalde eigen plaats ¹⁰).

De noordgrens (met Holland) in de Noord-Westhoek is pas in de zestiende eeuw bij de bedijkingen voorgoed vastgelegd. De Franse tijd had een voorkeur voor natuurlijke grenzen. De Hollandse gebiedsstrook, sinds het begin van de vijftiende eeuw (onder andere door de bekende Sint-Elisabethsvloed van 1421) van de rest van dat land gescheiden door Hollands Diep en Amer,

kwam nu bij Brabant. Het nieuwe bewind in 1814 was eerst van plan de oude toestand te herstellen, maar uit praktische overwegingen handhaafde men tenslotte toch de nieuwe situatie ¹¹).

De oostgrens was (met uitzondering van de heerlijkheid Dongen) al een natuurlijke: het riviertje de Donge. Geen wonder dat deze grens (behalve van 1798 tot 1801) bleef bestaan.

De zuidgrens ontstond doordat aan de zuidzijde van de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom enige abdijen (Tongelre en St.-Michiels) erin slaagden de invloed van Breda en Bergen op Zoom terug te dringen. Daarnaast bouwde de heer van Hoogstraten zijn gebied uit tot een territorium, dat achtereenvolgens de rang van graafschap en hertogdom verkreeg. Zodoende tekende zich reeds vóór de Tachtigjarige Oorlog in grote lijnen de huidige rijksgrens af. Maar deze was daarom nog geen staatsgrens maar een feodale grens binnen het hertogdom Brabant. De Tachtigjarige Oorlog had tot gevolg dat hier een scherpe scheiding met het zuiden kwam. Door de inlijving van het zui-

4. Bestaande grenzen in West-Brabant.

- a. grens van het gewest.
- b. grens tussen stadsgewest Breda en streekgewest Westelijk Noord-Brabant.
- c. grens gebied Raad van Arbeid, voor zover niet met a samenvallend.
- d. grens gebied Kamers van Koophandel, voor zover niet met a en c samenvallend.

den bij Frankrijk werd deze nog duidelijker. De daarop volgende annexatie van het noorden bij het keizerrijk van Napoleon had als merkwaardig gevolg, dat de grens bij Huijbergen wel werd verbeterd, maar dat de enclaves van Baarle-Hertog bleven bestaan. Ook hier zijn deze veranderingen na 1814 gehandhaafd: zelfs de afscheiding van België in 1830 had op de grens geen invloed meer ¹²).

De westgrens was eveneens natuurlijk, maar kende één onderbreking. Nieuw-Vossemeer, hoe Brabants ook van karakter, behoorde onder Zeeland. Eveneens tot Zeeland rekende men de in 1689 bedijkte polder van Oud-Hinkelenoord, die aansloot bij het land van Woensdrecht. De Franse tijd bracht ook hier afronding van het territorium tot de natuurlijke grenzen. De staatkundige grenzen van West-Brabant zijn dus in de zestiende eeuw grotendeels vastgelegd nadat zij zich al enige eeuwen zwak aftekenden. Het Bataafs-Franse bewind bracht enige correcties aan maar had geen ingrijpende veranderingen ten gevolge.

KERKEN CULTUUR

Zowel de kerk als de cultuur zijn in feite nauwelijks te omgrenzen begrip- pen, waarover godgeleerden en wijsgeren zich al eeuwen het hoofd breken. De kerk is echter ook een organisatie met eigen territoria en bestuursorganen. De middeleeuwse kerk kende voor wat onze streken betreft het aartsbisdom Keulen, weer onderverdeeld in onder meer het bisdom Luik, dat op zijn beurt was verdeeld in het aartsdekenaat Kempenland, waarvan het dekenaat Hilvarenbeek een onderdeel was. Dit dekenaat omvatte naast een deel van Midden-Brabant, een deel van Zuid-Holland en het noorden van de Antwerpse Kempen ook onze streek. De grenzen lagen dus ruim om West-Brabant heen, behalve die met Zeeland, dat onder het bisdom Utrecht behoorde. Uitzonderingen vormden Oud- en Nieuw-Vossemeer en Tholen, die eveneens onder Hilvarenbeek ressorteerden. Wellicht volgde men voor deze kerkelijke indeling oude rivierlopen, die door de overstromingen verdwenen en achterhaald waren toen in 1559 een nieuwe indeling in bisdommen werd ingevoerd ¹³).

Deze volgde in grote lijnen de staatkundige indeling. De dekenaten Breda en Bergen op Zoom ressorteerden onder het bisdom Antwerpen, de Hollandse strook ten noorden daarvan (merkwaardig genoeg) onder het bisdom 's-Hertogenbosch als dekenaat Geertuidenberg. Aan de zuidkant verloren de Antwerpse dekenaten in 1612 gebieden die door de staatkundige scheiding onder de Zuidelijke Nederlanden bleven behoren. Door de opheffing van het bisdom Antwerpen in 1802 werden de twee dekenaten samengevoegd tot het apostolisch vicariaat van Breda, dat in 1853 bisdom werd. Pas ruim honderd jaar later is het dekenaat Geertuidenberg bij dat bisdom gevoegd ¹⁴).

Nog ingewikkelder was de indeling voor de hervormde (gereformeerde) kerk. Hier had het verloop van de Tachtigjarige Oorlog tot 1816 beslissende invloed op de indeling in classes en synoden. Het westen ressorteerde als clas-

sis van Tholen en Bergen op Zoom onder de Zeeuwse kerkprovincie, het oosten als classis van Breda onder de Zuidhollandse synode. Daarbij behoort de Noord-Westhoek mét de Hollandse gebiedsstrook als „Ring Overwater” rechtstreeks tot de classis van Dordrecht. Hiermee tekende West-Brabant zich weer af tegen het oosten van Oost-Noord-Brabant dat onder de Gelderse synode behoorde. Ook hier bracht men in het begin van de negentiende eeuw een vereenvoudiging aan: sindsdien behoort West-Brabant tot de kerkprovincie Noord-Brabant-Limburg, synode van Breda¹⁵). De cultuur werkt niet met afgebakende territoria. Hier kan men slechts de invloedssfeer van bepaalde centra vaag-weg afbakenen. Het middelpunt bleef tot begin negentiende eeuw Antwerpen, dat een centrum van wereldbetekenis vormde. Geen wonder dat West-Brabant tot de invloedssfeer van die stad behoorde. Zelfs de staatkundige afscheiding kon daaraan geen einde maken. Het verbreken van de banden op kerkelijk gebied in de negentiende eeuw betekende echter een verzwakking. Voor de hervormden hebben in onze streek vooral Dordrecht en in mindere mate Middelburg centra van betekenis gevormd. De stad 's-Hertogenbosch kan alleen al door de geografische ligging voor het westen van de provincie geen culturele rol van betekenis spelen. De toekomst zal leren of de stad Rotterdam, die thans door dammen en bruggen met West-Brabant verbonden is, voor de cultuur van West-Brabant van betekenis zal worden. Voorlopig lijkt, wat dit aangaat, minder te verwachten.

WERK EN WELZIJN

Het duurde tot in onze eeuw voor de sociaal-economische geografie als wetenschap doorzette. Ten behoeve van beleid en statistiek ging men diverse indelingen hanteren, die de basis-behoeften van de bevolking aan werk en welzijn als het ware in kaart brengen. In de middeleeuwen hadden de landvorsten en plaatselijke heren hun steden en residenties bevoorreed ten nadele van het platteland. Door de territoriale versnippering van onze streek zal dit wel minder sterk zijn geweest. De jaarmarkten van Antwerpen en Bergen op Zoom waren tot in de zestiende eeuw van meer dan regionaal belang. Plaatselijk waren er ook weekmarkten. De landbouw bleef tot lang na 1945 de voornaamste bestaansbron, vandaar dat vooral in de tijd van landbouwcrises een groot deel van de bevolking geen emplooi kon vinden en verhuisde naar de industriële centra als Rotterdam en Eindhoven, naar de IJsselmeerpolders of naar de traditionele emigratielanden. De voornamelijk theoretische literatuur van de economisch-geografen volgt wat West-Brabant betreft voornamelijk de op de praktijk afgestemde indelingen in gebieden voor de Kamers van Koophandel en de Raden van Arbeid. Die voor West-Brabant vinden hun zetel in Breda. Onder de Raad van Arbeid Breda ressorteren de gemeenten van Hooge en Lage Zwaluwe tot 's-Gravenmoer, die onder de Kamer van Koophandel van Waalwijk behoren alsmede Gilze en Rijen en Chaam, die onder de Kamer van Koophandel van Tilburg zijn ingedeeld. Voor het overige vallen de gebieden van deze instellingen samen. Het is duidelijk, dat genoemde gemeenten de aantrekkingskracht ondervon-

den van de centra van Midden-Brabant. De overige economisch-geografische begrenzingen volgen de provinciegrens, al is deze in sommige opzichten niet geheel in overeenstemming met de werkelijkheid. De Zeeuwse gemeenten Sint-Philipsland en Tholen oriënteren zich namelijk in vele opzichten op Westelijk Noord-Brabant ¹⁶⁾.

EPILOOG: GEWEST EN PROVINCIE

De gewestvorming, eens van hogerhand tegengegaan, maar sinds de zestiger jaren gestimuleerd, had in westelijk Noord-Brabant het ontstaan van drie samenwerkingsverbanden ten gevolge. Daarvan gingen er twee, die van Roosendaal en van Bergen op Zoom, sinds 1974 samen in het streekgewest westelijk Noord-Brabant. Het stadsgewest Breda bleef afzonderlijk: een mooie illustratie van de tegenstelling van stad en platteland. Gilze en Rijen, Alphen en Riel en Dongen zijn niet bij het stadsgewest Breda, maar bij het gewest Midden-Brabant (Tilburg) aangesloten.

Deze gewestvorming trok niet zozeer de aandacht als de plannen van het Ministerie van Binnenlandse Zaken om in het kader van de reorganisatie van het binnenlands bestuur tot een nieuwe provinciale indeling te komen. Daarin vormt West-Brabant een afzonderlijke provincie. De drie hierboven genoemde gemeenten zullen van de geplande (mini-)provincie geen deel uitmaken, wél Raamsdonk, Dussen en Made en Drimmelen. Later zijn in de planvorming daar nog de overige gemeenten in het land van Heusden en Altena bijgekomen (met uitzondering echter van de stad Heusden en Vlijmen). Eens te meer is de grens van West-Brabant door de politieke ingrepen bepaald: de landen van Heusden en Altena hebben niet veel meer met West-Brabant gemeen, dan dat zij óók ten westen van Den Bosch liggen.

Het past de geschiedschrijving weinig, over een actueel politiek hangijzer een oordeel te vellen. Of West-Brabant nu als gewest of als provincie zal voortbestaan zal voor velen een administratieve kwestie zijn. Aan de historische werkelijkheid, die West-Brabant een eigen karakter heeft gegeven, kan men toch niets veranderen.

W.A. VAN HAM

Noten

- 1) *Noord-Brabant in het nieuwe westen*, 's-Hertogenbosch 1959; *West-Brabant in de gouden delta*, 's-Hertogenbosch 1969; *Streekplan West-Brabant*, 's-Hertogenbosch 1970; *Streekplan-project West-Brabant, Discussienota ruimtelijke hoofdstructuur*, 's-Hertogenbosch 1978; *Reacties en commentaren; Nota Ruimtelijke hoofdstructuur*, 's-Hertogenbosch 1980.
- 2) *Waterbeheersing in Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch 1957, 37-42; D. v. Diepen, *De bodem van Noord-Brabant*, Wageningen 1968, 89 e.v.
- 3) E.M. Meyers, *Het Ligurische erfrecht in de Nederlanden I, Het West-Brabantse erfrecht*, Haarlem 1929, inleiding en kaart. Meyers heeft geen rekening gehouden met het feit, dat het recht van Zandhoven vermoedelijk slechts in de hertogelijke enclaves werd toegepast, doch tekent een over het zuiden van de streek lopende lijn tussen het Antwerpse en Zandhovense rechtsterritorium.

- 4) F.A. Brekelmans, „De Antiqua Kora van Steenberg en haar herkomst”, in: *Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis*, Deventer 1965, 21-28; W.A. van Ham, Inleiding van: *De archieven van de Raad- en Rekenkamer van de Markiezen van Bergen op Zoom*, 's-Hertogenbosch 1980, passim. Zie ook R. Byl, *Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant*, Brussel 1965, 18-21, 107, 140, 147, 256, 263. Ch. Kerremans, *Etude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant*, Brussel 1946, waarin een kaart, die onder meer niet in overeenstemming is met de tekst op blz. 42 en 43. Kerremans tekent in West-Brabant geen enclaves (die waren hem blijkbaar onbekend) maar verdeelt het gebied tussen de territoria van Zandhoven en Kontich, wat geheel onjuist is.
- 5) A. Weijnen, *Onderzoek naar de dialectengrenzen in Noord-Brabant*, Fijnaart 1937; idem, *De dialecten van Noord-Brabant*, 's-Hertogenbosch 1952; idem, Merkwaaardige overeenkomst tussen de woordenschat der Zeeuwse eilanden en die van Brabant in: *Zeeuwse dialectproblemen*, Amsterdam 1944, 18, 33.
- 6) J. Dhondt, *Proloog van de Brabantse geschiedenis*, Bergen op Zoom 1952; idem, „Het ontstaan van het hertogdom Brabant”, In: *Brabants Heem V*, 1953, 74-86.
- 7) Th. van Rheyneck Leyssius, *Tekst bij de bladen Holland ten zuiden van het IJ in 1300 (zuidelijk gedeelte en Holland omstreeks den Sint Elisabethsvloed van 1421)*, 's-Gravenhage 1938. De grens is nadien op enige punten verschoven.
- 8) F. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en Heerlijkheid Breda I*, Utrecht 1956, inleiding.
- 9) *Geschiedkundige atlas van Nederland*, J.C. Ramaer, „De Fransche tijd”, 's-Gravenhage 1926; J.C. van Overvoorde, „De rechterlijke indeelingen na 1795”, 's-Gravenhage 1915.
- 10) S.W.A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad I*, passim (inleidingen bij elk hoofdstuk); W.A. van Ham, a.w., algemene inleiding.
- 11) *Geschiedkundige atlas van Nederland*, J.C. Ramaer, „Het koninkrijk der Nederlanden op 1 juli 1817”, alsmede de onder 9) genoemde toelichtingen.
- 12) F.A. Brekelmans, *De Belgische enclaves in Nederland*, Tilburg 1965.
- 13) *Geschiedkundige atlas van Nederland*, toelichting bij blad 9, „De kerkelijke indeeling in 1550 tevens kloosterkaart”.
- 14) idem, toelichting bij blad 18, „De Roomsche-Katholieke Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in 1853”.
- 15) idem, toelichting bij blad 13, „De Gereformeerde kerk onder de Republiek omstreeks het midden der 18e eeuw”.
- 16) W. Voster, *De cultureel-geografische indeling van Nederland*, Rotterdam 1967, 194-202 en Bijlagen XVIII-XXIV. Zie ook: *Industrieel ontwikkelingsplan van West-Brabant*, Breda 193; alsmede de in voetnoot 1) genoemde werken.
- 17) Een belangrijke bijdrage hierover „Gewestvorming” in: *De Gemeentestem*, 31 maart 1972, No. 6197. De tendens in de zeventiger jaren, die tot de vorming van vele gewesten leidde, is sindsdien doorkruist door het regeringsvoorstel om tot de indeling in nieuwe (kleinere) provincies te komen.

De kaarten bij dit artikel zijn getekend door de auteur en bewerkt door Han Bos, waarvoor dank.